

ABP GRZEGORZ RYŚ

CHRZEŚCIJANIE
WOBEĆ ŻYDÓW

Od Jezusa po inkwizycję
XV wieków trudnych relacji

WYDAWNICTWO WAM

© Wydawnictwo WAM, 2023

Opieka redakcyjna: Sławomir Rusin
Redakcja: Janusz Poniewierski, Krzysztof Bernaś
Korekta: Monika Łojewska-Ciępka, Katarzyna Onderka
Projekt okładki: Marcin Jakubionek
Skład: Lucyna Sterczewska

ISBN 978-83-277-3400-6

WYDAWNICTWO WAM

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY

tel. 12 62 93 254-255
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIEGARNIA WYSYŁKOWA

tel. 12 62 93 260
www.wydawnictwowam.pl

Druk i oprawa: LEYKO Sp. z o.o. • Kraków

ROZDZIAŁ I

**Etapy diaspory żydowskiej:
od niewoli babilońskiej
po XVI wiek**

Stosunek chrześcijan do Żydów nie wszędzie i nie od razu domagał się od Kościoła refleksji, a tym bardziej wiążących rozstrzygnięć i regulacji. Najwcześniej problemy pojawiły się tam, gdzie młode chrześcijaństwo stykało się z już ukształtowanymi wspólnotami żydowskimi. Takie sąsiedztwo miawało następstwa wymuszające wręcz interwencje hierarchów Kościoła – a te stawały się (nieraz dopiero po upływie kilku stuleci) precedensami kościelnego prawodawstwa. Na początku potrzebne jest zatem choćby pobieżne omówienie dziejów migracji Żydów.

Historia diaspory żydowskiej sięga VIII wieku przed Chrystusem i jest związana z upadkiem Królestwa Północnego, zwanego izraelskim. W 722 roku zostało ono podbite przez Asyrię, a jego mieszkańców deportowano na teren Mezopotamii. W *Rocznikach* króla Asyrii Sargona II podano, że wysiedlono 27 290 Żydów¹. Aby uniemożliwić im powrót do ojczyzny i przypieczętować upadek Izraela, sprowadzono tam pogan (których potomkami byli między innymi Samarytanie²).

-
- 1 Zob. D. Cohn-Sherbok, *Judaism. History, Belief and Practice*, London 2003, s. 58.
  - 2 Wiedząc o tym, łatwiej zrozumieć wzajemną niechęć Żydów i Samarytan, poświadczoną także w Nowym Testamencie (por. J 4,9). Z kolei Asyria przez całe wieki funkcjonowała w pamięci

CHRZEŚCIJANIE WOBEC ŻYDÓW

Asyryjczykom nie udało się jednak zdobyć Jerozolimy podczas próby podjętej w 701 roku. Dokonali tego Babilończycy, którzy wcześniej podbili Asyrię. W VI wieku przed Chrystusem (586) zajęli Królestwo Południowe (judzkie) i uprowadzili jego mieszkańców do Mezopotamii. Tak oto Żydzi z południa po blisko 150 latach podzielili los pobratymców z północy.

Niewola babilońska trwała zaledwie 50 lat (586–537). Położyli jej kres Persowie, kiedy zniszczyli potęgę Babilonii. Król perski Cyrus pozwolił Żydom wrócić na własną ziemię i odbudować Świątynię. Wielu z nich postanowiło jednak zostać w Mezopotamii³. Tak właśnie rodziła się diaspora.

Kolejny etap tego procesu przypadł na epokę Aleksandra Macedońskiego. W 333 roku przed Chrystusem pokonał on Persów i, realizując swój plan podboju świata, zajął również ziemie Izraela, a następnie Egipt. O wiele trwalsze i poważniejsze od politycznych następstw dokonań Aleksandra okazały się ich konsekwencje kulturowe. Basen Morza

---

żydowskiej jako archetyp prześladowcy; świadczy o tym np. postawa proroka Jonasza, który nie chciał, ażeby Bóg okazał miłosierdzie Niniwie (stolicy Asyrii). A Księga Jonasza powstała w czasach, gdy Niniwa już od dawna leżała w gruzach.

- 3 Dlatego właśnie aż do X w. po Chrystusie najważniejszym żydowskim centrum intelektualnym był Bagdad. W Mezopotamii powstał również Talmud Babiloński, dużo obszerniejszy (i uważany przez rabinów za ważniejszy) niż Talmud Jerozolimski.

ETAPY DIASPORY ŻYDOWSKIEJ...

Śródziemnego stał się częścią świata hellenistycznego, obszarem dominacji kultury greckiej wzbogaconej elementami wschodnimi.

Aleksander Wielki był władcą tolerancyjnym. Szanował lokalne obyczaje, nie niszczył miejscowych kultów i Żydzi pod jego rządami cieszyli się wolnością religijną. Gdy po jego śmierci ogromne państwo się rozpadło, w części południowej (w której znalazły się tereny Izraela) władzę objęła egipska dynastia Ptolemeuszy, a część północna przypadła syryjskim Seleucydom. Ci pierwsi kontynuowali politykę Aleksandra.

W tamtym czasie wielu Żydów osiedliło się w Egipcie, skąd rozproszyli się po całej Afryce Północnej. Miastem szczególnie dla nich ważnym stała się Aleksandria. W I wieku po Chrystusie spośród pięciu jej dzielnic dwie były całkowicie żydowskie. To właśnie tutaj powstała Septuaginta – grecki przekład Biblii hebrajskiej (III–II w.). Oczywiście już sama potrzeba dokonania przekładu świętego tekstu na grekę świadczy o znacznej hellenizacji środowisk żydowskich, podobnie jak i to, że niektóre księgi biblijne (np. Księga Mądrości) zostały napisane nie po hebrajsku, ale właśnie po grecku.

W Aleksandrii napięcia między poganami i Żydami były dużo mniejsze niż w ich ojczyźnie, gdzie normę – szczególnie od połowy II wieku przed Chrystusem, gdy władzę nad tymi terenami przejęli Seleucydzi – stanowiła separacja. Żydzi w diasporze byli niemal „skazani” na dialog ze swymi pogańskimi sąsiadami, a koegzystencja stanowiła ich życiowy

CHRZEŚCIJANIE WOBEC ŻYDÓW

wybór. Nie znaczy to, że zawsze była łatwa i bezproblemowa. Kiedy Żydzi aleksandryjscy zapragnęli być pełnoprawnymi obywatelami miasta, ich greccy sąsiedzi się na to nie zgodzili. Wybuchły zamieszki, doszło do plądrowania i profanacji synagog. A zatem już wtedy relacje dobrosąsiedzkie nie były równoznaczne ze zgodą na równość wobec prawa.

Najbardziej znanym członkiem egipskiej diaspory jest Filon z Aleksandrii, filozof, który usiłował połączyć myśl grecką (zwłaszcza filozofię platońską) z Objawieniem biblijnym. Cieszył się ogromnym autorytetem i to właśnie on stanął na czele delegacji Żydów aleksandryjskich, która udała się do Rzymu na spotkanie z cesarzem Kaligulą (40 r. po Chrystusie).

Diaspora była niezwykle ważna również dla rodzącego się Kościoła. Trzeba pamiętać, że pierwsze wspólnoty chrześcijańskie powstawały tam, gdzie istniały już gminy żydowskie. To właśnie do nich kierowali się pierwsi misjonarze chrześcijańscy. Kościół egipski jest jednym z najstarszych poza Izraelem, według tradycji jego założycielem był św. Marek. Już w III wieku rozkwitło tam życie monastyczne, a chrześcijaństwo dość wcześnie przybrało charakter masowy: opuściło granice miast i pojawiło się również na wsi. To pośrednie świadectwo tego, jak silna była w Egipcie diaspora żydowska – łono, z którego narodził się Kościół.

W II wieku przed Chrystusem kontrolę nad *Erec Israel*, dotąd będącym pod panowaniem Egiptu, przejęła Syria. Tolerancję religijną wyparły prześladowania. Dochodziło do nich

ETAPY DIASPORY ŻYDOWSKIEJ...

zwłaszcza za rządów Antiocha IV Epifanesa⁴, który postanowił dokonać przymusowej hellenizacji Żydów. Budowie i upowszechnianiu greckich instytucji (takich jak gimnazjon) towarzyszyły surowe zakazy praktykowania religii ojców (między innymi zakaz obrzezania i świętowania szabatu). Kiedy jednak Świątynię Jerozolimską Antioch przekształcił w przybytek Zeusa, wybuchło powstanie machabejskie, dzięki któremu Żydzi odzyskali wolność.

W skrócie. Już w 63 roku przed Chrystusem Jerozolimę zdobył Pompejusz i Ziemia Obiecana została zajęta przez Rzymian. Wróciła synkretyczna tolerancja czasów Aleksandra, czego najlepszym przykładem pozostaje Cezarea Filipowa (dzisiejsze Banijas), gdzie obok greckiej (odnowionej przez Rzymian) świątyni Pana wyrosły te poświęcone Jowiszowi, Nemesis i Cezarowi, a nawet świątynia kozłów ofiarnych (kolejny element kultu Pana). A wszystko to w odległości kilkudziesięciu metrów od źródeł Jordanu, mających jakże istotne religijne znaczenie dla Żydów. Rzymianie nie walczyli z judaizmem, nadali mu status *religio licita* – religii „godziwej”, legalnej. Wyrazem takiego podejścia było zwolnienie Żydów z kultu geniuszu cesarskiego i z obowiązku płacenia podatku na świątynię Jowisza Kapitońskiego. Pomimo tych ulg odnosili się oni do Rzymian z wrogością. Nietrudno to zrozumieć,

---

4 Już sam jego przydomek był prowokacją wobec żydowskiego monoteizmu.

CHRZEŚCIJANIE WOBEC ŻYDÓW

jeśli pamięta się o przypadkach pogwałcenia żydowskiego Prawa, choćby o tym, jak Pompejusz i Piłat potraktowali Świątynię. Oczywiście inna była sytuacja za Pompejusza, inna za Heroda Wielkiego, a zupełnie inna w wiekach I i II, kiedy to doszło do wojen żydowskich (66–70 [74] i 132–135).

Kiedy Żydzi stali się mieszkańcami Cesarstwa Rzymskiego, rozpoczęła się ich wędrówka: najpierw do ośrodków w Azji Mniejszej, a następnie do zachodniej Europy, przede wszystkim do Rzymu. Sprzyjały temu wspólny język (greka, dialekt *koinè*), fakt, że kultura hellenistyczna dotarła już do wszystkich regionów cesarstwa, a także jedność administracyjna i strukturalna (*Orbis Romanus*), brak granic oraz doskonała sieć dróg.

Z tych udogodnień korzystali od początku również chrześcijańscy misjonarze. Stąd też już starożytny Kościół (m.in. Orygenes) mówił o tzw. przygotowaniu do Ewangelii (*praeparatio evangelica*). Weszła ona w świat w najlepszym ku temu momencie, przemierzając drogi przygotowane przez grecką kulturę – a także prawo, struktury i pokój narzucone na nią przez Rzym (*Pax Romana*) – oraz diasporę żydowską⁵.

Wspólnota w Rzymie uznawana jest za najstarszą gminę żydowską w Europie. Już w I wieku była tak mocna, że – jak

---

5 W czasach Jezusa w diasporze żyło ok. 7 mln Żydów, a w Ziemi Obiecanej – ok. 1 mln.

ETAPY DIASPORY ŻYDOWSKIEJ...

piisał Swetoniusz – Klaudiusz „wypędził z Rzymu Żydów, którzy podburzani przez Chrestosa wywoływali zamieszki”⁶ (doszło do tego w 49 roku). Klaudiusz nie dostrzegął różnicy pomiędzy Żydami a chrześcijanami, wyznawcami „Chrestosa”, o wiele ważniejsze jest jednak to, że spory między nimi uznał za sprawę wymagającą reakcji cesarza. Musiała więc być w nie zaangażowana widoczna i identyfikowalna liczba mieszkańców Wiecznego Miasta.

Żydzi mieszkali przede wszystkim na Zatybrzu. Tradycja, przejęta potem przez chrześcijan, mówiła, że w I wieku przed Chrystusem wytrysło tam źródło oleju. Chrześcijanie ujrzeni w tym znak obwieszczający Żydom narodzenie Mesjasza (Namaszczonego, Pomazańca) i wzniesli tam najpierw niewielką gospodę, potem kaplicę, a wreszcie – w XII wieku – imponującą bazylikę Santa Maria in Trastevere (do dziś w swej ikonografii kodującą pamięć o tym wydarzeniu).

Z Rzymu Żydzi ruszyli dalej – do Galii i na Półwysep Iberyjski. O stosunkowo licznej diasporze w Hiszpanii wspomina Talmud. Wiadomo, że wybierał się tam św. Paweł (por. Rz 15,24.28), a zatem istniała ona już w I wieku. Apostoł Narodów podczas swoich podróży misyjnych zawsze najpierw odwiedzał wspólnotę żydowską. Kościół w Hiszpanii już na początku IV wieku uznał za konieczne sformułowanie

---

6 Por. *Żywoty cesarzy*, XXV, 2, Wrocław 1987.

CHRZEŚCIJANIE WOBEC ŻYDÓW

przepisów regulujących stosunki wyznawców obu religii, a zatem relacje te stanowiły rzeczywisty problem⁷.

Przy omawianiu historii diaspory nie sposób pominąć powstań antyrzymskich, które w latach 66–70 (74) i 132–135 wybuchły w Ziemi Świętej. Obydwa zakończyły się klęską Żydów. Po pierwszym powstaniu spalono Świątynię; po drugim – zburzona została cała Jerozolima, a na jej miejscu Hadrian wznosił pogańskie miasto (Aelia Capitolina). Odpowiedzią na represje była masowa emigracja⁸.

Żydzi opuszczający w starożytności *Erec Israel* ruszali zatem do Mezopotamii (Bagdad), Egiptu (Aleksandria) i do Europy (Rzym). Z Rzymu (ale także z Galii i Hiszpanii) stopniowo rozproszyli się po całej zachodniej części Starego Kontynentu. W wiekach X i XI wspólnoty żydowskie odnotowywane są od Portugalii i Wysp Brytyjskich⁹ po Niemcy. To właśnie wtedy Mezopotamia przestała być centrum myśli

-
- 7 Jedną z kwestii podjętych na synodzie w Elwirze w Hiszpanii (306) były właśnie relacje chrześcijańsko-żydowskie. Wydano tam m.in. zakaz zawierania małżeństw mieszanych i zakaz spożywania przez prezbiterów posiłków razem z Żydami. Chodziło o to, ażeby te dwie religie wyraźnie od siebie oddzielić.
- 8 „Kto nie chciał ponieść śmierci lub pójść w niewolę, uciekał do Babilonii lub do Egiptu (...)”; M. Bałaban, *Historia i literatura żydowska*, t. 1, Warszawa 1982 [reprint], s. 247.
- 9 W Anglii Żydzi pojawili się po 1066 r., po podbiciu tego kraju przez Wilhelma Zdobywcę. W 1159 r. gminy żydowskie istniały już w dziewięciu miastach angielskich.

ETAPY DIASPORY ŻYDOWSKIEJ...

żydowskiej, a palmę pierwszeństwa przejęły ośrodki europejskie (m.in. Kordoba i Troyes).

Kolejna fala migracji nastąpiła z końcem XI stulecia. To czas pierwszej krucjaty i poprzedzającej ją o kilka miesięcy tzw. krucjaty ludowej (1096). Przez miasta nadreńskie przeszła wówczas straszliwa fala antyżydowskich pogromów, które sprawiły, że prześladowana ludność wędrowała dalej – przede wszystkim na wschód Europy. Na przełomie wieków XI i XII docierała między innymi do Czech¹⁰ i do Polski¹¹ (wcześniej zjawiali się tu jedynie pojedynczy kupcy). Wskazują na to – oprócz licznych źródeł pisanych – chociażby monety z napisami hebrajskimi bite przez księcia krakowskiego Mieszka Starego, które mogą potwierdzać, że jego bankierami byli właśnie Żydzi. Z XII wieku pochodzą również „żydowskie” ulice w kilku miastach (jak obecna ul. św. Anny w Krakowie). Świadectwem wielkości i znaczenia wspólnoty żydowskiej w średniowiecznej Polsce może być bulla Klemensa IV (XIII wiek), w której papież skarży się, że na naszych terenach jest więcej niż jedna synagoga w mieście¹²,

---

10 Mówi o tym np. *Świętego Wojciecha żywot pierwszy* Jana Kanapariusza (wydarzenie tam opisane jest przedstawione również na Drzwiach Gnieźnieńskich).

11 Co poświadcza relacja Ibrahima ibn Jakuba (ok. 965–966).

12 Zgodnie z ówczesnym prawem Żydzi mogli mieć tylko jedną w danym mieście.

CHRZEŚCIJANIE WOBEC ŻYDÓW

a w dodatku są to zwykle budynki bardziej okazałe (wyższe, piękniejsze) niż kościoły¹³.

W XII stuleciu gościnność Żydom okazała nie tylko Polska. Uczyniło tak również *Patrimonium Sancti Petri* (Państwo Kościelne). Tamtejsze prawo nie było dla przybyszów nazbyt przyjazne, ale życie toczyło się nieco innym torem. Mimo że Żydom nie wolno było studiować medycyny, sami papieże często korzystali z usług żydowskich lekarzy¹⁴, a w oficjalnych dokumentach można niejednokrotnie znaleźć określenie: *Iudaeus Noster, Iudaei Nostrum* (dosł. „Nasz Żyd”, „Nasi Żydzi”). Wygląda na to, że niektórzy członkowie diaspory stali się częścią „familii” papieskiej. Nierzadko pełnili nieformalnie funkcję „ambasadorów” całego świata żydowskiego – to na ich prośbę papieże brali w obronę wyznawców judaizmu mieszkających w Italii oraz innych krajach Europy.

Skoro aż do końca średniowiecza Żydzi zmuszeni do opuszczenia swoich dotychczasowych miejsc zamieszkania chętnie osiedlali się w Polsce albo w Państwie Kościelnym, to znaczy, że czuli się tu bezpiecznie. To ważne dopowiedzenie, gdyż

---

13 *Sinagogas etiam plures quam una in una civitate contra edificant et plumbo tectas desuper inter diversis coloribus depinguntur, in tantam eas in altitudinem producentes, ut earum respectu decorum domus Domini perdidisse in Polonia videatur*; tekst zachowany w *Formularzu Marino z Eboli*; zob. S. Simonsohn, *The Apostolic See and the Jews*, vol. 1, *Documents: 492-1404*, Toronto 1988, s. 226.

14 Np. w końcu XIII w. papieskim lekarzem był Żyd *maestro* Gaio.

ETAPY DIASPORY ŻYDOWSKIEJ...

wielu władców europejskich podejmowało w tym czasie decyzje o ich wypędzeniu¹⁵.

Do kolejnej wielkiej fali migracyjnej (której celem znów były Polska i Państwo Kościelne) doszło w XIV wieku. Miała ona związek z epidemią dżumy (1348–1351), która spowodowała śmierć jednej czwartej populacji europejskiej. Jednym z następstw zarazy była fala pogromów powiązanych z oskarżeniami o zatrucie studni i szerzenie epidemii.

W historii diaspory nie sposób pominąć narodzin i ekspansji islamu w okresie od VII do IX wieku. Arabowie zajęli między innymi Mezopotamię, Persję, Palestynę, Syrię, Egipt i Afrykę Północną oraz Półwysep Iberyjski (711). Mimo polityki umiarkowanej tolerancji, zarówno chrześcijanie, jak i Żydzi stali się wszędzie tam *de facto* obywatelami drugiej kategorii. Ci drudzy mieszkali jednak na Półwyspie Iberyjskim aż do końca średniowiecza, kiedy zostali wypędzeni przez chrześcijańskich władców wyzwolonej od Maurów Hiszpanii (1492) i Portugalii (1497). Ówczesny lokalny antysemityzm – do czego jeszcze przyjdzie powrócić – po raz pierwszy w dziejach Europy przybrał charakter rasowy: idea czystości krwi (!) stawiała starą szlachtę iberyjską ponad Żydów (i Arabów) i to właśnie ona przyczyniła się do rozpowszechnienia działalności trybunałów inkwizycyjnych w Hiszpanii i Portugalii,

---

15 Z Anglii Żydzi zostali wypędzeni w 1290, z Francji – w 1306, z Węgier – w 1349 roku.

CHRZEŚCIJANIE WOBEC ŻYDÓW

a następnie również w ich koloniach. Oczywiście wyznawcy judaizmu nie podlegali oskarżeniom o herezję, tym jednak, którzy zdecydowali się ochrzcić (by pozostać w kraju), zarzucano ukryte praktykowanie starej religii – traktowano ich już nie jak Żydów, ale jak „upadłych chrześcijan”, odstępców od prawdziwej wiary¹⁶.

Gdy doszło do wypędzeń, wielu Żydów opuściło Stary Kontynent i osiedliło się w krajach zamorskich: w Indiach i w Ameryce Łacińskiej. Ci, którzy zdecydowali się pozostać w Europie, kierowali się – tak jak w XII i XIV stuleciu – do Rzeczypospolitej i Państwa Kościelnego. I tak w 1500 roku w Italii – nie tylko w Rzymie, ale też w Wenecji, Padwie i Florencji – pojawiły się wielkie i bogate wspólnoty żydowskie. Wyznawcy judaizmu wyjeżdżali także do Niderlandów, cieszących się opinią kraju tolerancyjnego dla innowierców.

Tak przedstawia się w zarysie historia i geografia diaspory do końca wieków średnich. W tych granicach czasowych ukształtowały się relacje chrześcijańsko-żydowskie.

---

16 Pierwszym tekstem mówiącym, że inkwizytor powinien umieć przesłuchiwać nie tylko heretyków, lecz także Żydów, jest *Practica inquisitionis haereticae pravitatis* Bernarda Guiego (XIII/XIV w.), rodzaj podręcznika dla przyszłych inkwizytorów. Użyto tam pojęcia „przymus absolutny” – chrzest można uznać za nieważny jedynie wtedy, gdy przymus taki zaistniał. Według Bernarda Guiego przymuszaniem nie jest jednak groźba odebrania majątku czy też wypędzenia z kraju.

SPIS ROZDZIAŁÓW

Wstęp	5
ROZDZIAŁ I	
Etapy diaspory żydowskiej: od niewoli babilońskiej po XVI wiek	15
ROZDZIAŁ II	
Kościół wychodzi z „Synagogi” (I–III i IV–V w.)	29
ROZDZIAŁ III	
Pod skrzydłami Rzymu (od Konstantyna do św. Grzegorza Wielkiego)	71
ROZDZIAŁ IV	
Żydzi wewnątrz <i>christianitas</i> – prawo	93
ROZDZIAŁ V	
Żydzi wewnątrz <i>christianitas</i> – oblicza antysemityzmu	123
ROZDZIAŁ VI	
Antysemityzm przełomu średniowiecza i epoki nowożytnej: inkwizycje iberyjskie	175
ROZDZIAŁ VII	
<i>Non armis, sed verbis</i>	219
Zakończenie	253
Bibliografia	263